

ВІТЧИЗНЯНА ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ: БІЛОРУСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЇ

ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФІЇ СЬОГОДНІ: опитування часописів «Гуманитарные науки» та «Філософська думка»

Дослідникам у галузі історії вітчизняної філософії з Білорусі, Литви, Росії та України було запропоновано відповісти на запитання, що конкретизують тему обговорення:

1. *Як вплинули студії з історії вітчизняної філософії на філософську культуру Вашої країни? Які філософські та загальнокультурні здобутки історії вітчизняної філософії у Вашій країні варто відзначити?*

2. *Як дослідження з історії вітчизняної філософії взаємодіяли з національною самосвідомістю Вашої країни у ХХ сторіччі?*

3. *Як трансформації останніх двадцяти років позначилися на статусі історії вітчизняної філософії і як це вплинуло на дослідження у цій галузі?*

4. *Яку роль відіграє/здатна відіграти історія вітчизняної філософії в системі філософських дисциплін? Якими, на Вашу думку, є перспективи цієї дисципліни у Вашій країні і з якими предметами дослідження вони пов'язані?*

Ігор Бобков (Білорусь)

1. Сам факт існування досліджень з історії білоруської філософії є величезним досягненням тих людей, які в середині ХХ сторіччя почали свій шлях у філософії не зі звичного для того часу марксизму, а з пошуків того, що ми зараз називаємо білоруською філософією. Звичайно, саме поняття «білоруська філософія» і тоді, і зараз використо-

© І. БОБКОВ,
Р.М. ВАБАЛАЙТЕ,
Д. ВІЛЮНАС,
М. ГРОМОВ,
І. ЗАХАРА,
Г. КАБЕЛКА, 2013

© Переклад з російської
В. Недашківського,
2013

ували зі значними застереженнями. Але, не зупиняючись на цій доволі обсяговій проблемі, слід відзначити, що завдяки фундаторам білоруської школи історії філософії інтелектуальна спадщина Білорусі стала повноправним об'єктом дослідження. Це починання увірвало тривалу традицію заперечення або ігнорування польською та російською наукою самостійності та самотності того, що відбувалось у білоруській культурі. Говорячи про досягнення, слід одразу відзначити, що сама локальна традиція мислення була зорієнтована не стільки на створення текстів, які можна було б уписати у загальноєвропейську традицію, скільки на формування певного типу особистості. Саме життєвий і творчий шлях таких історичних особистостей, як Єфросинія Полоцька, Франциск Скорина, Симон Будний, Казимир Ліщинський, а також багатьох інших, становить головний інтерес. Під певним кутом зору життєвий шлях цих мисленників можна назвати подвигом. І історики білоруської філософії певною мірою займаються популяризацією цих подвигів, висуваючи на перший план подієвість думки, контекст, культурний виклик, а не власне текст.

2. Тут треба ще розібратися з власне національною самосвідомістю Білорусі, яка є, з одного боку, предметом нескінченних суперечок, а з іншого — метою боротьби тих, хто стурбований майбутнім Білорусі. Сама по собі філософія у Білорусі навряд чи є дієвою силою. Але історія білоруської філософії, навіть як архів думки, може претендувати на постійний інтерес до себе, тим самим формуючи історичну пам'ять. Проте це стосується тих, хто вихідним чином є «національно» зорієнтованим. Що стосується ширшого масштабу впливу, то тут ми виходимо на проблему освітніх практик і механізмів трансляції нагромаджених знань. Ці механізми на сьогодні у Білорусі існують лише в зародковому стані.

3. Весь той час, доки існує білоруська історико-філософська школа, ведуть неперервний пошук підстав, виходячи з яких можна було б точно визначити, що саме належить білоруській традиції. І доки не сформульовано чітку відповідь на це питання, історія білоруської філософії як дисципліна залишається ізольованою. Звичайно, важливість досліджень у цій галузі усвідомлено філософською спільнотою Білорусі, але слід визнати той факт, що далеко не всі знаходять у собі сили справді дізнатися, які трансформації філософської культури мали місце у Білорусі. Але ця проблема стосується не тільки історії білоруської філософії. Білорусистика у найширшому розумінні являє собою своєрідне інтелектуальне гетто. А проте тією чи тією мірою оновлення досліджень відбувається, хоча це пов'язано з науковими інтересами та прагненнями конкретного вченого.

4. Білоруська культура як об'єкт аналізу задає вектор взаємодії вітчизняної філософії: а) з історією, оскільки існують певні складності з територіальним, національним, релігійним визначенням; б) з літературо- та

мистецтвознавством, позаяк філософську культуру Білорусі часто-густо транслювали через мистецькі образи. Є ще один важливий момент, що стосується білоруської культури загалом. Білорусь завжди перебувала у точці перетину різних культурних потоків, які нашаровувались на традиційну культуру, намагались її витіснити або трансформувати. У результаті культура Білорусі як об'єкт аналізу являє собою своєрідну карколомну мозаїку, а білоруська філософія є одним з найскладніших елементів цієї мозаїки. І скласти всеосяжну картину розвитку білоруської думки можна тільки через пошук її стикань з польською, литовською, російською та українською культурами. Цей вектор взаємодії помітно активізувався тільки в останні роки, а нерозв'язаних питань і перспектив спільних досліджень для істориків Білорусі, України, Польщі, Росії існує чимало.

Далюс Вілюнас, Рута Марія Вабалайте, Гінтарас Кабелка (Литва)

1. Д.В.: Скажу відверто — дуже вплинули. Результат будь-яких досліджень історії філософії (не обов'язково той, якого в першу чергу прагнуть дослідники) — це актуалізація поглядів минулого, збільшення можливостей для їхнього впливу у нинішній культурі. З цієї точки зору дослідження історії філософії Литви, *nota bene*, що становлять переважну частину всього литовського філософського дискурсу, безперечно сильно вплинули і впливають на загальну гуманітарну культуру нашої країни. Важливий канал цього впливу — педагогіка, так звана едукологія (у Литві є Університет едукології). Частина філософів Литви минулого (міжвоєнного періоду) створювали широкі, вичерпні і доволі сугестивні філософсько-ідеологічні системи едукології, що охоплювали впливи неотомізму, феноменології, екзистенціалізму. Всі ці напрямки активовано едукологами, тобто вони побічно справляють вплив на загальну філософську, гуманітарну (й не тільки) культуру країни.

Р.М.В.: На міжвоєнну філософію, точніше, на думки трьох її представників (Стасиса Шалкаuskіса, Антанаса Мацейни та Відунаса) спираються не тільки едукологи, але й культурологи та публіцисти, які пишуть про проблеми духовної культури. Цікаво відзначити, що професійні філософи, які створюють свої концепції, на них майже не спираються. Їхній вплив є навіть радше загальнокультурним, ніж філософським.

Д.В.: По-друге, головні політичні ідеологічні течії у Литві (ліберальна та консервативна) також знаходять корисні речі у нашій філософській спадщині, яка актуалізує наші дослідження. Все ж таки, чи становить рецепція (яку стимулюють наші дослідження) філософії Литви першої половини ХХ сторіччя (яка пропонувала розв'язання проблем національної освіти, створення національної держави тощо) адекватну відповідь на виклики, що постали перед Литвою у ХХІ сторіччі, — це окрема тема, заторкувати яку не будемо. Розглядаючи вплив обговорюваних досліджень на

академічні кола, тобто на «професійну філософію», також знаходимо підстави бачити внесок досліджень у нашій галузі.

Г.К.: Це справді так. Цю підставу вираховуємо математично точно, визначаючи пропорцію досліджень історії філософії Литви у корпусі всього філософського дискурсу Литви. За радянських часів обсяги досліджень філософії Литви більш ніж удвічі перевищували досліджування зі всесвітньої філософії (152 статті — з філософії Литви, 68 статей — зі всесвітньої, 15 монографій — з філософії Литви, 5 — зі всесвітньої). Нині ця диспропорція скоротилася, але кількісні параметри показують вагомість і значущість досліджень історії філософії Литви. Обчислити «якісний» вплив на філософську культуру країни значно складніше. Треба відзначити, що переважна частина теперішніх провідних філософів захищали дисертації з історії литовської філософії.

Д.В.: «Якісний» вплив є помітним. По-перше, частина філософів, серед них і найвпливовіші, ігноруючи марксистську спадщину, все ж таки відчували обов'язок полемічно розраховатися з традицією — міжвоєнною філософією та її продовженням — неотомістською філософією на еміграції. Як згадала Марія, дискутуючи та відкидаючи історію філософії, вони створювали свої нові концепції. Так відбувався розвиток думки і було досягнуто певного рівня філософської культури (невіддільна частина якої — історична рефлексія). Досягнення філософської культури Литви — монографії та вступи до багатотомових творів «класиків» філософії Литви, написані знаними філософами (наприклад, книга Арунаса Свєрдіюласа, статті Арвідаса Шлегериса). Чимале досягнення — відносно непогана робота над виданням джерел. Серед досягнень необхідно особливо згадати два видання: це академічний довідник (у трьох томах) та перший том історії філософії Литви Романаса Плєчкайтиса — фундаментальна праця, ґрунтована на дослідженнях раніше зовсім невідомих рукописних джерел, аналогів якої немає навіть у Польщі, яка має сторічну традицію таких досліджень.

Г.К.: Узагальнюючи, є підстави стверджувати, що (не згадуючи тут Польщі) Литва є лідером у дослідженнях історії філософії країн Прибалтики, набагато випереджаючи Естонію та Латвію.

2. Д.В.: Безпосередньо. Провідні філософи минулого брали активну участь в ідеологічній або, скажімо, «міфо»-творчості сучасної литовської нації, формували традиції соціальної та політичної думки. Потім вони задавали тон патріотичної, антирадянської ідентичності — у випадку філософії в екзилі. Дослідження (публікації джерел та аналітичні розгляди) актуалізують ці феномени, у деяких випадках їх «консервують», у випадку критичної дистанції — надають імпульси, «поштовхи» для подальших пошуків національної ідентичності.

Г.К.: Сама по собі історія філософії не є упривілейованою галуззю історіографії. Безперечно, що масив інших досліджень історії Литви,

починаючи з Мотейюса Стрийковського й закінчуючи Едвардом Гудавічюсом та Альфредом Бумблаускасом, справив непорівнянно більший вплив у справі ідентичності Литви. Проте через зовсім невеликий вік напрямку досліджень історії філософії Литви їхня роль заслуговує бодай на згадку.

Р.М.В.: Дослідження філософської думки актуалізують і специфічні царини ідентичності, надаючи їм значущості: наприклад, дослідження історії естетичної думки Литви створюють солідне підґрунтя для оцінки стану сьогоденної естетичної культури, аналіз політичних теорій періоду Великого князівства Литовського або міжвоєнного часу не тільки має потенціал впливу на нинішню громадянську самосвідомість, але й реально на неї впливає. Не обов'язково безпосередньо — над цим працюють політологи, мистецтвознавці, культурологи, едукологи, викладачі та вчителі.

З. Д.В.: Динаміка ситуації є неоднозначною. По-перше, історія філософії Литви вперше — це відбулося двадцять років тому — здобула статус університетської дисципліни. Відомо, що її було інституціалізовано раніше, ще за радянських часів (як і в Україні та Білорусі), у вигляді відділу історії філософії Литви в Інституті наукових досліджень. За ці двадцять років у відділі визріли головні плоди, що були запліднені раніше, сьогодні у відділі визрівають стратегічні плани на майбутнє. Формально у нього майже ідеальна перспектива — історія філософії Литви, будучи складовою царини «Lithuanian studies», потрапляє до категорії пріоритетних наукових досліджень стратегічного значення. Досі успішним можна вважати часткове конкурсне фінансування відділу: за кілька років уже виграно близько десяти грантів для досліджень та видань. Обов'язково треба згадати ще один світлий бік — це відновлене співробітництво з білоруськими вченими, обнадійлива комунікація з польськими та українськими фахівцями. Все ж таки процеси інституційної децентралізації науки, егоцентричної емансипації вчених, «індивідуації» досліджень значно скоротили можливості великих колективних проєктів. Як і за радянських часів, історія філософії Литви залишилася цариною діяльності «окремих ідеалістів», позаяк бюджетне фінансування є невеликим, а для отримання конкурсного потрібна особлива мотивація та систематичні додаткові зусилля. Говорячи власне про дослідження, простір для роботи величезний, проблема ж проста — це час та наснага.

Г.К.: Відповідаю на запитання з дзвіниці своїх досліджень: пострадянська трансформація незначно вплинула на історію філософії Литви у методологічному розумінні — переважно тривало застосування відпрацьованих за радянських часів методів дослідження (Плечкайтис etc.); отже, трансформацію історії філософії Литви можна схарактеризувати як континуаційну. Хіба що не стало досліджень, складених у суто марксистський спосіб.

4. Д.В.: Історія національної філософії є необхідним для всезагальної, європейської філософії засобом, який не дозволяє їй стати агрегатом

хрестоматійних абстракцій та телеологічних спрощень, схематизацій, «галереєю великих». Екзистенція конкретної філософії у конкретному просторі та у конкретний час розкриває реальне буття філософії, що заслуговує на повагу та дослідження — не важливо, чи це «периферійна», «рецептивна», «епігонська», «школярська» чи ще якась філософія. Статус вітчизняної філософії як навчальної дисципліни має додаткове значення у країнах Східної та Центральної Європи, спосіб екзистенції яких неперервно вимагає пошуків ідентичності та адекватних філософських засобів для цих пошуків. Якщо визнаємо такий статус для національної філософії, вона матиме непогані перспективи. У Литві ми досі дотримуємося позиції обережного оптимізму.

Розвиток перспектив нашої особисто дисципліни я вбачаю у можливості перейти до аналізу історії філософської культури об'єктів ширшого обсягу, з наукової точки зору більш значущих: регіональних, супер- або транснаціональних утворень.

Г.К.: На мою думку, перспективи були б приблизно такими, як зазначив мій колега Далюс Вілюнас: поміщення історії філософії Литви у регіональний контекст та здійснення порівняльних досліджень національних філософій (особливо у контексті змін пострадянського простору); застосування нових методологічних підходів (у тому числі соціології філософії), а разом і реінтерпретації старих фактів у новому світлі; радянський марксизм також ще чекає на свою оцінку (можливо, навіть із застосуванням порівняльного методу, тобто порівняння його з марксизмом інших радянських республік).

Михайло Громов (Росія)

1. У пострадянський період відбулися значні зміни у ставленні до вітчизняної філософської спадщини та її вивчення. Відмовившись від попередніх заідеологізованих схем її інтерпретації (таких, як концепція боротьби матеріалістичного напрямку, який вважали прогресивним, з ідеалістичним, який вважали реакційним, та інших), дослідницька думка здобула небачену раніше свободу. Линув потік видань, часто-густо репринтних, дореволюційних філософів та представників емігрантської філософії та богослов'я. Перевидавали такі відомі свого часу збірники, як «Вехи» та «Из глубины». Було відкрито спецховища, недоступні раніше архіви та інші сховища різноманітної інформації, у тому числі філософської. Обговорювали тему «філософського пароплава», на якому з більшовицької Росії було вигнано найталановитіших мисленників, яких не визнавала нова влада, тему дедалі жорстокіших репресій проти представників неконформістських течій у філософії, літературі, мистецтві та інші проблеми, гострі для минулого та значущі для сьогодення. На цьому сприятливому тлі з'явилося чимало наукових, напівнаукових і зовсім ненаукових публікацій,

присвячених вітчизняній філософії. Серед перших можна відзначити праці С.С. Хоружого, що намагався перекинути місток між дореволюційною та сучасною православною думкою, Н.В. Мотрошилової, що цікавилася зв'язками російської філософії із західноєвропейською, В.В. Бичкова, визнаного фахівця з візантійської, давньоруської та сучасної естетики. Серед других вкажемо на А.Г. Дугіна з його творами з геополітики та євразійства. Про третіх варто промовчати. З довідкових видань виокремлюється ґрунтовна енциклопедія «Русская философия» за редакцією М.А. Масліна. Їй хоча на її адресу було висловлено певні критичні зауваження, вона залишається єдиною книгою такого роду, а про її популярність свідчить той факт, що її перекладено сербською та французькою мовами.

2. Дослідження радянського періоду, за незначними винятками, відігравали підпорядковану роль стосовно правлячого режиму, тому вони сприяли його збереженню, а разом, хоч як це парадоксально, готували його крах, оскільки їх бачили виразно тенденційними та непереконливими, що підточувало дедалі слабшу віру в ідеали комунізму. Настала за доби гласності та перебудови свобода самовираження накрила потужною хвилею тих, хто борсався в ній, найрізноманітнішу публіку — тих, хто пише, читає, говорить. Голос професійних істориків філософії було слабко чути на тлі гучного галасування та стогнань тих, хто нарешті здобув свободу слова. Хоч як намагалась партія вишикувати всіх в одну колону, що йде під прапором марксизму-ленінізму, відбулося передбачуване її руйнування. Групи людей та одинаки, що розбрелися, утворили ту складну різноманітність суджень, думок, оцінок, яка була в Росії до встановлення тоталітарного ладу. Цю відновлену різноманітність ми бачимо й зараз. Добре, що вона існує, але погано те, що її представники без поваги ставляться до носіїв інших поглядів. На жаль, культуру політичного та філософського діалогу ще не вироблено у нашому пострадянському суспільстві, інтелектуальна енергія якого йде не на сукупні зусилля щодо динамічного руху вперед, а на з'ясування міжпартійних, міжкорпоративних та інших стосунків. Історико-філософська наука мало що може змінити у цій ситуації, оскільки вона передбачає зважене та об'єктивне ставлення до попередньої спадщини, а сколошканий народ вимагає зараз іншого, позаяк він найчастіше дослухається до голосів тимчасових кумирів юрби, які голосно волають та шалено провіщають, ніж до зваженого тону серйозних вчених, які прагнуть істини, а не кон'юнктурного успіху.

3. Статус історії філософії у загальній системі філософських наук за підвищення загального інтересу до минулого зростає, що тішить її представників і, можливо, не завжди тішить деяких колег, які репрезентують інші дисципліни, що конкурують з нею. Коли вгамувався ажіотаж перших перебудовчих років і минув час похапливих, поверхових публікацій, настала

черга серйозної підготовки та ретельних видань передусім першоджерел, з приводу яких можна вести змістовну дискусію. З'явилися серії «Пам'ятки релігійно-філософської думки Стародавньої Русі» та «Пам'ятки давньоруської думки», в яких публікували тексти мовою оригіналу із сучасним перекладом та ґрунтовними коментарями. Вітчизняну філософію почали аргументовано розглядати від найранішого періоду її існування. Цікавою є серія «Pro et contra», видавана у Санкт-Петербурзі, багато томів її присвячено вітчизняній думці. Відновлено видання академічного зібрання творів Володимира Соловйова. Про важкі шляхи розвитку оригінальної філософії у радянський період оповідає багатотомова серія «Філософи двадцятого сторіччя», в якій розміщено міркування одних філософів про інших, їхніх сучасників, таких як О.Ф. Лосев, М.К. Мамардашвілі, О.О. Зінов'єв.

4. Хоча за сучасних умов творчої свободи історія філософії має великі можливості для розвитку, вона переживає складний період методологічної кризи. Працювати по-старому стає дедалі менш ефективно. Потрібні розширення джерелознавчої бази, впровадження комплексного інтегрального підходу до вербальних та невербальних джерел, корисними є запозичення із семіотики, іконології, компаративістики для вдосконалення дослідницького інструментарію. Втішним фактом є відновлення на нових паритетних засадах співробітництва українських, білоруських та російських колег. Як приклад українсько-російського діалогу можна навести щорічні дрогобицькі конференції «Філософія та культура російського Срібного віку» та влаштовувані кожні два роки Волошинські читання у Коктебелі. У Росії виявляють великий інтерес до спадщини Гоголя, Вернадського, Сковороди. Новим аспектом є розгляд творчості давньоруських, українських, російських філософів у загальноєвропейському контексті. І хоча з приводу історії філософії існує багато різноманітних оцінок у діапазоні від непомірного вихвалання до цілковитого приниження, серединною та найбільш усталеною залишається її кваліфікація як пролегоменів, пропедевтики як філософського знання загалом, так і окремих його напрямків та дисциплін.

Ігор Захара (Україна)

1. Вважаю, що студії з історії вітчизняної філософії вплинули на філософську культуру моєї країни. Вони ще раз підтвердили думку про те, що українська філософія є складовою саме європейської, що константою цієї філософії є вчення про людину та шляхи її духовного вдосконалення. У виступах окремих політичних діячів, у статтях українських журналістів бачимо українські реалії, посилання на авторитет українських філософів. Головне, що такі посилання вже не заангажовані політичними установками і відображають правдиву позицію українських любомудрів.

2. Що стосується філософських і загальнокультурних здобутків, то тут варто відзначити вихід у світ тритомної «Історії філософії на Україні»¹, а також великої кількості підручників і навчальних посібників з історії української філософії. Крім того, можна говорити про вихід у світ серії «Пам'ятки філософської культури українського народу», в якій публікували праці діячів братських рухів, твори Теофана Прокоповича, Стефана Яворського, Георгія Кониського. Значним досягненням українських істориків філософії є видання тритомника творів Інокентія Гізеля. Це білінгвістичне видання дійсно відповідає європейським стандартам. На львівському форумі видавців воно справедливо було відзначене як краще видання цього року. Не можна не згадати таких здобутків українських істориків філософії, як вихід у світ антології філософської думки доби Відродження в Україні, праць Григорія Сковороди, Памфіла Юркевича, а також низку цікавих досліджень різних історико-культурних епох та окремих персоналій.

3. З часу здобуття Україною незалежності з'явилась можливість більш об'єктивно досліджувати історію філософської думки в Україні. Стало зайвим оглядатися на різні ідеологічні установки, вишукувати там, де їх не було, матеріалістичні рухи, тенденції, напрямки, атеїстичні погляди окремих мислителів, піддавати критиці буржуазних філософів. Дослідники історії філософії отримали давно очікувану свободу вільного, об'єктивного, справді наукового висвітлення української філософії.

4. Історія української філософії, безперечно, відіграє важливу роль у системі філософських дисциплін. За своєю суттю вона є складовою філософської теорії. Цілком очевидним є те, що хоч би яким напрямком філософії займався дослідник, він обов'язково повинен брати до уваги і історію філософії взагалі, і вітчизняної зокрема. Адже в історії української філософії (та, мабуть, не тільки української) наявними є такі ідеї, факти, розвиток яких на сучасному етапі приніс би велику користь для висвітлення істини і правди. В цьому плані слід відзначити і таке: інтердисциплінарний характер дослідження є більш перспективним для історика філософії. Він перш за все повинен звиряти свою роботу з матеріалами історичних, філологічних та інших гуманітарних наук. Що стосується історії української філософії, то тут слід відзначити той момент, що вона через історичні обставини яскраво відобразилась у літературних творах. Відбувалася своєрідна конвергенція філософії та літератури. Щоб правдиво і цілісно висвітлити історію української філософії, варто брати до уваги і літературознавчий матеріал. Такий спосіб дослідження є цілком виправданим і слугуватиме подальшому розвитку історії української філософії.

¹ Вийшли друком лише два томи (1987). — *Прим. ред.*

Ігор Бобков — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії НАН Білорусі, доцент кафедри філософії культури Білоруського державного університету, член Спілки білоруських письменників. Сфера наукових інтересів — історія білоруської філософії, постколоніальна теорія.

Марія Рута Вабалайте — доктор філософії, професор кафедри філософії Університету Муколо Ротеріо. Сфера наукових інтересів — філософія романтизму в Литві.

Далюс Вілюнас — доктор філософії, завідувач відділу історії філософії Литви Інституту досліджень культури Литви, викладач факультету філософії Вільнюського університету. Сфера наукових інтересів — філософія Просвітництва у Литві.

Михайло Громов — доктор філософських наук, професор, завідувач сектору російської філософії Інституту філософії РАН. Сфера наукових інтересів — історія російської філософії і культури в європейському контексті.

Ігор Захара — кандидат філософських наук, професор кафедри історії філософії Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів — історія української філософії, філософська думка в Києво-Могилянській академії, історія релігії в Україні.

Гінтарас Кабелка — доктор філософії. Сфера наукових інтересів — методологічні проблеми історії філософії Литви.
